

z 1871 r. i konstytucję weimarską z 1919 r. Pominęto zupełnie ruch konstytucyjny w Austrii i konstytucję monarchii austro-węgierskiej, co dla młodzieży studiującej historię prawa w środkowej Europie jest chyba dużą luką. Historię Rosji mają ilustrować fragmenty reform z lat 1864, 1870, 1909, wreszcie — tezy kwietniowe Lenina.

W osobnym rozdziale przedstawiono stosunki między państwem a Kościołem w epoce kapitalizmu. Rozpoczęto od ordonansu holenderskiego, 1580, po czym przedstawiono ustawodawstwo kolonii angielskich w Ameryce dotyczące wolności sumienia, ustawodawstwo rewolucji francuskiej o duchowieństwie i wyznaniach religijnych, konkordaty (francuski z 1801 r. i włoski z 1803 r.), deklarację Komuny Paryskiej, nowsze ustawy włoskie i francuskie, fragmenty Kodeksu prawa kanonicznego (1917) i włoskie umowy laterańskie.

Rozwojowi prawa burżuazyjnego w XIX w. poświęcono odrębny rozdział. Można tu znaleźć — poza obszernym wstępem — fragmenty Code civil z 1804 r., BGB z 1896 r., dalej — niemieckiej ustawy handlowej i ustawy o ustroju sądów Rzeszy (1877). Z prawa karnego pokazano niektóre przepisy Code pénal 1810, kodeksu karnego Rzeszy 1876 oraz niemieckiej procedury karnej (1877). Do tego rozdziału dołączono też prawo wyborcze (frankfurckie — 1849, pruskie — 1850, angielskie — 1884), które powinno było znaleźć się w rozdziale poświęconym ustrojowi państwowemu. Poza tym, angielskie prawo wyborcze zostało potraktowane zbyt lakonicznie (z kilku reform przedstawiono tylko reformę Gladstone'a i to bez bliższego jej objaśnienia we wstępie). Cennym składnikiem tego rozdziału jest natomiast historia prawa pracy w XIX w. (w Prusach i we Francji). Osobnym problemem są wreszcie ustawy przeciw socjalistom i anarchistom, w Niemczech i we Francji, które należałoby również złączyć z prawem ustrojowym.

Ostatni rozdział tomu III ilustruje rozwój faszyzmu we Włoszech i w Niemczech, (fragmenty aktów normatywnych zmieniających ustrój w kierunku dyktatury, a w Niemczech ponadto w kierunku rasizmu i „zalegalizowanego bezprawia”).

Podsumowując — trzeba stwierdzić, że wydawcy omawianego wyboru źródeł zajęli się bardzo rozległą problematyką. Przy tak szeroko zakrojonym zadaniu nieuniknione były i luki. Jedną z dotkliwszych wydaje się pominięcie polskiej Konstytucji 3 maja, a także pominięcie konstytucji austriackich czy rosyjskiego Soborowego Ułożenia. Również historia włoskiej kultury prawniczej mogłaby być szerzej reprezentowana (doniosła przecież rola komentatorów w tworzeniu podstaw nowoczesnego prawa karnego, procesu i nowoczesnej cywilistyki). W cieniu pozostał też ważny i jakże interesujący problem recepcji prawa rzymskiego (wyjątek stanowi tylko instrukcja dla RKG). Z drugiej jednak strony, zasługą autorów jest sięgnięcie do niebanalnej i często zaniedbywanej tematyki, jak historia Holandii i Hiszpanii. Innym walorem jest wielostronność zagadnień i na ogół dobrze utrafiiona proporcja w ich przedstawianiu. Taki rezultat mogli osiągnąć tylko wytrawni znawcy przedmiotu.

Omawiane wydawnictwo jest swego rodzaju syntezą powszechnej historii państwa i prawa, choć widzianą tylko poprzez fragmenty źródeł. Dlatego mimo wyrażonych uwag krytycznych trzytomowy skrypt czeskich historyków prawa należy powitać jako poważne osiągnięcie, wykraczające swym znaczeniem poza ramy ich ojczystego kraju.

IRENA MALINOWSKA-KWIATKOWSKA (Kraków)

La Summa Institutionum „Justiniani est in hoc opere” editée par Pierre Legendre, Ius Commune — Sonderhefte 2. Vittorio Klosterman, Frankfurt am Main, 1973. S 174 + 2 fot.

Wydawać by się mogło, że znalezienie nowego źródła do prawa rzymskiego jest dziś mało prawdopodobne. Tymczasem co jakiś czas jesteśmy zaskakiwani wiadomościami o nowych tekstach znajdujących w najróżnorodniejszych okolicznościach. W 1947 r. znaleziono w miejscowości Le Sassaie (antyczna Heba w Etrurii) tablicę brązową w czterech kawałkach (zwaną odąd *tabula Hebana*) dotyczącą rzymskiego prawa publicznego¹. W roku 1954 na 100-lecie Columbia University, W. L. Westermann i A. Schiller publikują *Apokrimata* — reskrypty Septimiusa Severa wydane w 200 r. w Aleksandrii, a znalezione w bieżącym stuleciu w Egipcie². W rok później M. David i H. L. W. Nelson wydają fragment *Sententiae Pauli* zwany dziś w literaturze *fragmentum Leidense*³. Wyłynął on pewnego dnia wśród innych dokumentów koptyjskich i arabskich na licytacji w Paryżu. Kupił go tam antykwareusz holenderski po czym zbył go bibliotece uniwersyteckiej w Leiden⁴.

Anonsowane dziś dziełko stanowi średniowieczny, przedakursjański komentarz do Instytucji Iustyniana (Inst. Iust.). Pojawił się on w 1959 r. na aukcji w pałacu sztuk pięknych w Brukseli. Większość sprzedanych tam książek pochodziła z biblioteki niejakiego Charles Antoine La Serna-Santander, konserwatora Biblioteki w Brukseli w ostatnich latach XVIII stulecia. Rękopis został nabyty przez jednego z księgarzy-ekspertów paryskich i zaofiarowany do dalszej sprzedaży. W 1961 r. nabyła go biblioteka Pierpont Morgan z Nowego Yorku. Został on oznaczony nr 903.

Rękopis obejmuje 32 karty pergaminowe zapisane dwoma kolumnami liczącymi 42-43 wiersze. Szesnaście wierszy pierwszej kolumny na pierwszej stronie jest wcięte a w wolnym miejscu widnieje wspaniała, pełna majestatu postać Justyniana. Dane paleograficzne wskazują na to, że tekst *Summa* został w całości przepisany w XIII w. Został on jednak napisany znacznie wcześniej, być może pod koniec XII w. Jako miejsce powstania wskazuje wydawca południową Francję⁵. Mimo że daty

¹ Naprzód Ispettore dei monumenti e scavi wśród żelastwa przeznaczonego na złom znalazł dwa kawałki tablicy. Dalsze dwa zostały znalezione nieco później u okolicznych mieszkańców. *Tabula Hebana* doczekała się wielu komentarzy. W Polsce wydał ją A. Wiliński, *Inskrypcja z Heba. Uwagi o nowym źródle do historii rzymskiego prawa wyborczego* (CPH, t. V, 1953, s. 11 i n.). W dwa lata później opublikował A. Wiliński rozprawę pt. *Destiantio w inskrypcji z Heba a system i praktyka wyborcza wczesnego pryncypatu* (Annales UMCS, t. II, Sectio G, 1955, s. 249 i n.). Tam też w uw. 1. zestawienie literatury.

² Por. *Apokrimata. Decisions of Septimius Severus on Legal Matters. Text, Translation, and Historical Analysis* by W. L. Westermann, *Legal Commentary* by A. A. Schiller, New York 1954. Dalsze krytyczne edycje tego tekstu por. E. Seidl, *Rechtsgeschichte Ägyptens als römischer Provinz*, 1973, s. 31 i n., tam też zestawienie przebogatej literatury.

³ Por. M. David und H. L. Nelson, *Das neue Leidener Paulus-Fragment* (Cod. Leid. B.P.L.2589) w TR 23, 1955, s. 75 i n. a także G. G. Archi, M. David, E. Levy, R. Marichal, H. L. W. Nelson, *Pauli Sententiarum Fragmentum Leidense* 1956 i Feliciano Serro, *Il frammento leidense di Paolo. Problemi di diritto criminale romano*, 1956.

⁴ W związku z tym można by wspomnieć jeszcze dwa znaleziska: List napisany na tabliczce ołowianej znaleziony na wyspie Berezan (położonej na Morzu Czarnym u ujścia Dniepru i Bugu) przez ekspedycję wykopaliskową radziecką i opublikowany w VDI, 1971, f. 4, s. 74 i n. przez J. G. Vinogradova. List pochodzi z V w. p.n.e. i zawiera ciekawe wiadomości także dla prawa. List ten został ponownie wydany przez Benedetto Bravo (*Dialogues d'histoire ancienne* 1, 1974, s. 111-187) wraz z przebogatym komentarzem filozoficznym, historycznym i prawniczym. Ciekawego odkrycia w 1971 r. dokonał w klasztorze na górze Athos w Grecji Wolfgang Waldstein, profesor prawa rzymskiego w Salzburgu. Zauważył on mianowicie, że rękopis *Codex Lavra A' 55*, zawierający wypisy z ewangelii, pochodzący z 9 w. n.e., ma wszyte po stronie 131 10 foliałów, które są palimpsestem. Zawierają one fragment tzw. *Epanagoge cum Prochiro composita*. Palimpsest nazwany obecnie *Codex Waldstein* został odczytany i komentarzem opatrzony przez D. Simona i opublikowany w *Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik*, 1974, s. 151 i n. Por. także na ten temat W. Waldstein, ZSS, 91, 1974, s. 375 i n.

⁵ Por. wstęp wydawcy s. 4.

powstania dziełka ustalić niepodobna, podnieść wypada, że *terminus ad quem* jest rok 1215⁶. Takie twierdzenie uzasadnia się tym, że *Summa* eksponuje przeszkody do zawarcia małżeństwa według stanu prawa sprzed *Concilium Lateranense*.

Autor dzieła jest nieznanym. Znane jest jednak częściowo jego środowisko w którym działał. W tekście wspomniani są *Pepo*⁷, *Pontius toranensis* i *Ugo avinio-nensis*⁸. Z tekstu wynika także, iż *Summa* nie była jedynym dziełem anonima, lecz że był on także autorem komentarza do kodeksu justyniańskiego⁹.

Summa składa się ze wstępu tj. *expositio prohemii institutionum* i czterech ksiąg. We wstępie zapewnia autor, że przedmiotem *Summa* jest *aequitas*, którą definiuje i analizuje. Omawia też tam pokrótce dzieje kodyfikacji justyniańskiej. Na uwagę zasługuje typowo scholastyczne uzasadnienie podziału instytucji na cztery księgi. Pozwalam je sobie przytoczyć: *Institutiones in quatuor libros dividuntur et non vaccat ratione. Quatuor enim sunt posiciones hominis: iacere, accubare, sedere et stare. Qui iacet enim nullum opus expedite potest facere. Cum acumbit, aliquantulum est expeditus; cum sedet, expeditior; cum vero stat, expeditissimus. Hec quator comparantur quatuor libris institutionum. In primo enim aliquantulum vidimus. In secundo lucidius et sic de ceteris* (1 va).

Podział *Summa* na księgi koresponduje w zupełności z podziałem na księgi u Justyniana. Inaczej jest z tytułami w obrębie poszczególnych ksiąg. U Justyniana księga pierwsza Inst. obejmuje 26 tytułów. W *Summa* jest ich o połowę mniej. Wynika to stąd, że *Summa* przywiązuje wagę do tego, co aktualnie było ważne. Tak np. w Inst. Just. tytuł drugi nazywa się *De iure naturali et gentium et civili*. W *Summa* analogiczny tytuł brzmi *De iure naturali*. Omówiono tu przede wszystkim *ius naturale*, a także *ius civile*. *Ius gentium* zostało pominięte, gdyż w doktrynie średniowiecznej nie odgrywało ono już dawnej roli¹⁰. *Ius gentium* zatraciło swoje znaczenie wraz ze zmierzchem antycznej *polis* i powstaniem państwa terytorialnego¹¹. Dokonało się to na długo przed Justynianem, bo na przełomie III i IV w. Tytuł trzeci *Summa* *De iure personarum et primum de ingenuis* obejmuje treściowo to, co Inst. Just. zawiera w tytułach 3 - 5 *De iure personarum. De ingenuis. De libertinis*. A dalej brak w *Summa* bezpośrednich odpowiedników następujących tytułów Inst. Just.: 7. *De lege Fufia Caninia sublata*, 9. *De patria potestate*, 14. *Qui dari*

⁶ Por. wstęp wydawcy s. 4, uw. 15.

⁷ Por. ks. 3, t. VI ... *Et hoc secundum Peponem. Nos tamen aliter diffinimus...*

⁸ Por. ks. 4, t. XX ... *ad dominum Pontium toranensem et Ugonem avinionensem, fratres et consocios nostros, participes et coheredes romanarum legum...* U jurystów klasycznych cytowanie kogoś przez *noster* nie jest przypadkowe, lecz wyraża bądź to stosunek ucznia do mistrza lub przyjaciela do przyjaciela (por. Th. Mayer-Maly, *Gaius noster* (*Roczniki Teolog.* — *Kan.* t. X, 1963, z. 4, s. 56 i n. i tam dalsza literatura). Być może glossatorowie kontynuowali ten zwyczaj. W takim razie Poncius i Ugo byłiby przyjaciółmi naszego autora.

⁹ Por. ks. 4, t. XVII i XXI oraz wstęp wydawcy s. 5, uw. 21.

¹⁰ Do trychotomii: *ius civile* — *gentium* — *naturale* por. A. Guarino, *L'ordinamento giuridico romano*, 1956, s. 238 i n. — Dychotomia Gaiusa *ius gentium* (*quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit*) — *ius civile* (*quod quisque populus ipse sibi ius constituit*) została zastąpiona w średniowieczu dychotomią: *ius commune* — *ius singulare*, por. F. Calasso, *Medio evo del diritto* (1954) s. 378 i n.

¹¹ M. Kaser, RPR 22, s. 53 wiąże zanikanie *ius gentium* z nadaniem przez Karakallę wszystkim mieszkańcom *oikoumene* obywatelstwa rzymskiego. U podstaw tego twierdzenia spoczywa przeświadczenie, że skoro wszyscy stali się *cives Romani*, wszyscy stosowali *ius civile*. *Ius gentium* stało się zbędne. Tymczasem *Constitutio Antoniniana* nie pociągnęła za sobą powszechnego stosowania *ius civile*. W prowincjach wschodnich zwłaszcza prawa lokalne zachowały swoją żywotność nadal. Nosicielami tych różnych porządków prawnych były przede wszystkim *poleis*. Skoro one straciły na odrębności w państwie zorganizowanym terytorialnie, zanikło *ius gentium*. O powodach polaryzacji *ius naturale* w okresie poklasycznym por. M. Kaser, o. c., s. 62 i n. i lit. w uw. 16.

tutores testamento possunt, 16. *De capitis minutione*, 17. *De legitima patronum tutela*, 18. *De legitima parentum tutela*, 19. *De fiduciaria tutela*, 20. *De Atiliano tutore vel eo qui ex lege Iulia et Titia dabatur*, 22. *Quibus modis tutela finitur*, 23. *De curatoribus*, 24. *De satisfatione tutorum et curatorum*.

Na treść księgi drugiej *Summa* składa się podobnie jak Inst. Just. 25 tytułów z tym, że między tytułem 9 a 10 występuje tytuł nie oznaczony żadną cyfrą *De militari testamento*. Z porównania tytułów ksiąg drugich wynika, że w *Summa* nie uwzględniono dwu tytułów, które figurują w Inst. Just. Są to tytuł 3. *De Servitutibus* i 4. *De usu fructu*. Z drugiej strony w *Summa* są trzy tytuły, których brak w Inst. Just. Są to tytuł drugi *De accessionibus*, w którym znajdują się materie pomieszczone u Justyniana w tytule 1. *De rerum divisione* oraz tytuł 24. *Regule secundi libri* i 25. *Adhuc de regulis iuris libri secundi*.

Księga trzecia *Summae* obejmuje 28 tytułów oraz dwa nieliczbowane: *De fideiussoribus* i *De negotiorum gestorum actione*. Inst. Just. mają w analogicznej księdze tytułów 29. Księga ta swą treścią najbardziej odbiega od Inst. Just. U Justyniana pierwsza część trzeciej księgi, w sumie 12 tytułów, dotyczy dziedziczenia *ab intestato*. Porządek dziedziczenia ustawowego uległ jednak w prawie justyniańskim gruntownym zmianom wprowadzonym nowelami 118 i 127. Autor *Summa* wyciągnął z tego odpowiednie wnioski. Niektóre tytuły Inst. Just. pozostawił bez komentarza, a w ich miejsce opracował tytuł *Secundum autenticas*, w którym skomentował stan prawa ujęty w nowelach. Pod wpływem C.6.4.4 pr. — 10 zamieścił inny nowy tytuł, mianowicie *De servili cognatione*. Sporo uwagi poświęcił także anonim teorii kontraktów, co znać choćby w wywodach tytułów *De contractibus*, *De societate quasi ex contracto* i *De negotiorum gestorum actione*. Księga trzecia kończy się tytułem: *Regule terti libri*.

Księga czwarta *Summae* obok wszystkich tytułów jakie występują w Inst. Just. obejmuje cztery następujące nowe tytuły: 6. *De divisione actionum*, nieliczbowany *De in rem accione*, 7. *De accione in personam* i 8. *De actionibus finiendis*.

Już przegląd samych tytułów *Summa* pokazuje, że jej zależność od Inst. Just. nie była całkowita. Anonim postarał się o uwzględnienie w komentarzu wszystkiego tego, co w jego czasach uchodziło za istotne. Taki pogląd jest jednak bardzo powierzchowny i prowizoryczny. Dopiero gruntowne badania, wykraczające już poza ramy recenzji, będą w stanie dokładnie określić stosunek naszego dziełka do Inst. Just., dalszych części kompilacji a wreszcie do innowacji, które Justynian zamknął w nowelach. Podobnie ma się sprawa z ustaleniem zależności *Summa* od dzieł współczesnych. Wydawca zwraca uwagę na pewne zbieżności z *Vat. Reg.* 435, *Paris B.N.* 4429, *MS Urgel* 2034 czy *Summa Vindobonensis*¹². Systematyczne badania będą w stanie i na to pytanie udzielić pełniejszej odpowiedzi.

Celem *Summa* było *mediocrem quamdam eruditionem rudibus animis componere*¹³. Realizuje go anonim dając tekst jasny i przystępny, systematyczny i kompletny. Ale na tym nie kończą się jego aspiracje dydaktyczne i naukowe. Stosownie do wymogów tamtych czasów *Summa* usiana jest różnymi *regulae*, *definitiones* i *distanctiones*¹⁴. *Regulae* zostały zebrane w trzech tytułach, dwa z nich mieszczą się na końcu drugiej, trzeci na końcu trzeciej księgi¹⁵. Niektóre z nich budowane

¹² Por. wstęp wydawcy s. 12 i n.

¹³ Por. *Expositio* (fol. 1a).

¹⁴ Tradycja *regulae*, *definitiones* a także *distinctiones* wywodzi się z prawa rzymskiego przedklasycznego i klasycznego. Ostatnio ta problematyka była przedmiotem wnikliwych badań. W 1966 r. ukazały się niemal równocześnie trzy prace: R. Martini, *Le definizioni dei giuristi romani*; A. Carcaterra, *Le definizioni dei giuristi romani* i Peter Stein, *Regulae iuris*. W 1970 r. Bruno Schmidlin ogłasza pracę: *Die römischen Rechtsregeln*.

¹⁵ Charakterystykę *regulae iuris* u glossatorów daje P. Stein, o.c., 131 i n.; por. także F. Calasso, o.c., s. 532 i n.

są syllogistycznie. *Propositio* — przesłanka większa, *assumptio* — przesłanka mniejsza, *conclusio*. *Introductiones* i *Apparatus* Bulgarusa musiały być naszemu autorowi dobrze znane. Niektóre *regulae* mają charakter *brocarda*¹⁶.

Co się tyczy *definitiones*, wydawca naliczył ich 37. Mają one charakter definicji rzeczowych, a także znacznie zresztą częściej etymologicznych, podobnie jak w kompilacji justyniańskiej¹⁷. Ustalenie, które z nich zasługują na miano definicji naukowych, a które są definicjami normatywnymi względnie wprowadzenie dalszych podziałów i wyodrębnienie definicji synonimicznych, anlogizujących wymaga pogłębionego studium¹⁸.

Distinctiones to gatunek literacki twórczości prawniczej, to specjalna forma ekspresji myśli prawniczej, w której glosatorowie byli mistrzami¹⁹. Metodę *diairesis* stworzyli Plato i Arystoteles²⁰. *Divisio, distinctio, differentia* stała się pod wpływem filozofii greckiej metodą jurysprudencki rzymskiej²¹. Od nich a także Boethiusa nauczyli się *distinguere* glossatorowie²². W naszej *Summa distinctio* jest metodą przedstawiania materii prawniczych. Wydawca w specjalnym katalogu zestawia *distinctiones* w porządku alfabetycznym. Jest ich 87. Dalszych badań będzie wymagało ustalenie na ile są one przejęte od wcześniejszych autorów, na ile są inwencją własną anonima.

HENRYK KUPISZEWSKI (Warszawa)

Francesco Sitzia, *De actionibus. Edizione e commento*, Milano — Giuffrè, 1973, ss. VIII + 142.

Dziełko napisane po grecku a zatytułowane po łacinie *De actionibus* jest zagadką tak co do autorstwa jak miejsca i czasu powstania. Fritz Schulz¹ zaliczył je do literatury izagogicznej obok *regulae, definitiones, differentiae* i *sententiae*. Po raz pierwszy *De actionibus* było wydane przez G. E. Heimbacha, w: *Observationes iuris greco-romani* 1 (1830). Podstawą wydania były trzy rękopisy. Wydanie to zostało w 1846 r. przedrukowane bez żadnych zmian w *Themis* (1, s. 117 i n.) w Atenach. Równocześnie z tekstem greckim zamieścił Heimbach przekład łaciński.

¹⁶ Por. ks. 2, t. XXV: *Finitur usus fructus morte fructuarii, Ipse servus qui in potestate alterius est nihil suum habere potest, Per extraneam personam nihil adquiri potest, Quod ab initio non valet ex post facto non confirmatur.*; Ks. 3, t. XXIII: *Non potest esse plus in accessione quam est in principali re*. Pochodzenie terminu *brocard* jest niepewne. P. Stein pisze na ten temat (o.c., 131) „A traditional derivation is from the name of the canonist Burchard of Worms, whose *Decretum*, dating from around 1120, seems to be full of them, but several scholars have accepted the suggestion of Kantorowicz that the word is a corruption of *pro* and *contra*”. F. Calasso, o.c., s. 534 daje definicję następującą: „Tuttora nel linguaggio forense, la parola 'brocardo' è sinonimo di regola generale”.

¹⁷ Por. Carcaterra, o.c., s. 204 i n.

¹⁸ Można to będzie ustalić przy zastosowaniu współczesnych pojęć logicznych o definicji. Ani bowiem jurysprudenca rzymska, ani glossatorowie nie starali się o wypracowanie ostrej różnicy między *regula* a *definitio*.

¹⁹ Por. na ten temat przede wszystkim H. Kantorowicz, *Studies in the Glossators of the Roman Law*, 1938, s. 214 i n. i tam dalsza literatura.

²⁰ Por. M. Fuhrmann, *Das systematische Lehrbuch*, 1960, s. 7 i *passim*; H. J. Mette, *Ius civile in artem redactum*, 1954, s. 7 i *passim*; Th. Viehweg, *Topica e giurisprudenza*, 1962, s. 15 i n.

²¹ Por. F. Schulz, *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, 1961, s. 75 i n.; B. Schmidlin, o.c., s. 186 i n.

²² Por. H. Kantorowicz, o.c., s. 215 i lit. w uw. 6.

¹ F. Schulz, *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, 1961, s. 389.